

- Babarytska, V., Korotkova, A., Malynovska, O., 2012. *Ekskursoznavstvo i muzeieznavstvo*. Kyiv: Altpres.
- Dychka, I., Kostylieva, S., Boieva, S. ta in., 2015. *Istoriia nauky i tekhniki*. Kyiv: NTUU «KPI».
- Zvorykin, A., Os'mova, N., Chershyshev, V., Shuhardin, S., 1962. *Istorija tehniki*. Moskva: Socjkgiz.
- Pod red. Morgana, K., 2007. *Istorija Velikobritanii*. Moskva: Ves' mir.
- Tarhov, T., 2004. Vozrozhdenie starinnogo Bata. *Nauka i zhizn'*. № 8 [online]. — Rezhim dostupa: <http://shshshshh.nkj.ru/archive/articles/2018/>.
- Trevel'jan, Dzh. M., 2007. *Istorija Anglii ot Chosera do korolevy Viktorii*. Smolensk: Rusich.
- Ustymenko, L., Afanasiev, I., 2013. *Istoriia turizmu*. Kyiv: Altpres.

УДК 94(477.41)

Л. Р. Ігнатова

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

L. Ignatova

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

**ОСОБЛИВОСТІ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ
РЕФОРМИ В УКРАЇНІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ОСТАНЬОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ**

***Stolypin Agrarian Reform in Ukraine
in the Last Decade Studies***

У статті розглядаються особливості століпінської аграрної реформи на українських землях, що входили до складу Російської імперії на початку ХХ ст. На основі наукових досліджень, зроблених в останньому десятилітті, робляться висновки про те, що інтерес до цієї проблеми не зменшився.

Ключові слова: аграрна реформа, селянське землеволодіння, приватна власність на землю, хутори та відруби.

The article discusses the features of the Stolypin agrarian reform in the Ukrainian lands belonged to the Russian Empire in the early 20th century. Based on the research conducted by historians in the past decade, it states that interest in this problem has not decreased. Different aspects of the reform and its local peculiarities were considered by some prominent historians. Ukrainian researchers noted the difference in the land ownership of peasants not only in different provinces, but also within the same provinces. Lack of government funding was

crucial for the reform, as well as agronomic measures were an important tool to increase the agricultural productivity. The author draws the special attention to the resettlement of the Ukrainian peasants in the east of the Russian Empire.

Keywords: agrarian reform, peasant land ownership, private ownership of land, farms and cuts.

З самого початку столипінської аграрної реформи 1906 р. навколо неї розгорнулися суперечки спеціалістів у різних галузях: сільському господарстві, економіці, юриспруденції тощо. Цю реформу фахівці оцінювали як негативно, так і позитивно. Проте в тогочасних дослідженнях її результати подавали, виходячи з даних про всю Російську імперію. Українським губерніям майже не приділяли уваги, особливо, враховуючи специфіку селянського землеволодіння.

В радянські часи аграрній реформі П. Столипіна давали негативну оцінку. Дослідники наголошували, що її проводили суто в інтересах поміщиків, а серед селян позитивні наслідки відчули тільки куркулі. І знову про специфіку землеустрою в українських селах майже не згадували.

Після проголошення незалежності України інтерес дослідників до аграрної реформи початку ХХ ст. посилювався. Це було пов'язано з намаганням української влади провести реформи на селі, зокрема й у приватному землеволодінні. Науковці стали приділяти все більше уваги результатам реформи як в Україні загалом, так і в окремих її регіонах. Столипінську аграрну реформу стали розглядати об'єктивно, в усіх її проявах.

В останнє десятиліття інтерес до аграрних заходів П. Столипіна та їхня оцінка залишаються у сфері інтересів українських дослідників.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати, на які особливості реформи звертають увагу науковці останнього десятиліття і як вони оцінюють її результати для українських губерній, що входили до складу Російської імперії.

Говорячи про основну причину впровадження аграрної реформи на початку ХХ ст., сучасні українські дослідники підкреслюють, що на першому місці її для авторів стояли інтереси помісного дворянства, зокрема і в Україні. Поміщики мали набагато більше землі, ніж селяни. Тому в ході революції 1905–1907 рр. у Російській імперії дворянство, занепокоєне майбутнім і своєю земельною власністю пропонувало на законодавчому рівні надати право власності на землю селянам. Дворяни сподівалися, що селянин-власник не захатиме на поміщицьку землю (Відп. ред. Смолій В., 2006).

Щодо особливостей селянського землеволодіння О. П. Реєнт зазначив, що існували суттєві відмінності між російськими й українськими губерніями: «В Росії, як правило, була відносна рівномірність у розподілі землі між се-

лянами. Навіть за відсутності переділу в тій чи іншій общині під час селянської реформи 1861 р. Кожна особа чоловічої статі отримала землі приблизно порівну. В Україні ж, відповідно до так званого “Малоросійського положення”, в одному й тому селі зустрічалися “тяглові” або повні наділи, а поряд з ними — “піші”, котрі були за розміром удвічі, а то й утричі менші» (Реєнт О., 2006, с. 6–16).

Ще одна суттєва різниця між російськими та українськими губерніями, на яку звертають увагу дослідники — в Росії селянське землеволодіння було виключно общинним. Натомість для українських губерній Правобережжя та Лівобережжя (за деякими винятками) характерним було подвірне землеволодіння. Воно становило: на Поділлі — 94,6%, на Волині — 77,9%, на Київщині — 83,3%, на Полтавщині — 84,1%, на Чернігівщині — 48,3%. У Південних губерніях, таких як Херсонська й Катеринославська, формально переважало общинне землеволодіння (Відп. ред. Смолій В., 2006).

Такі історичні особливості українського селянського землеволодіння сприяли тому, що, на думку О. Машкіна, Східна Наддніпрянина стала тим регіоном Російської імперії, де земельна реформа П. Столипіна дала найкращі результати (Машкін О., 2012).

Згідно з указом від 9 листопада 1906 р. передбачалося закріпити в приватну власність селян надільну землю та звести її на хутори й відрубати. Проте подвірне землеволодіння, яке мало підштовхнути селян до одноосібного господарювання, не вплинуло на темпи створення хуторів і відрубів. Так, у Полтавській губ. за роки столипінської реформи лише 8% селян-землевласників перейшли на відрубати, а середній розмір відрубів у губернії становив у окремих випадках 10 дес. (Реєнт О., 2006).

Аналізуючи статистичні дані, свідчення представників громадськості й публікації в засобах масової інформації, сучасні дослідники зазначають, що всі верстви українського селянства доволі стримано ставилися до хутірської та відрубної системи господарювання. Причин цьому було декілька.

По-перше, в період революції 1905–1907 рр. та й після її придушення, селяни сподівалися, що їм передадуть поміщицькі, церковні та скарбові землі безкоштовно або за невелику ціну.

Другою причиною стриманого ставлення до реформи було нав’язування селянам хутірського землевпорядкування. Така система могла бути ефективною лише за певного мінімуму землі, якого більшість українських селян не мала.

Третью причиною, на думку дослідників, було недостатнє фінансове забезпечення реформи. Суттєво зменшилося фінансування агрокультурних заходів (з 54% 1903 р. до 15% у 1908–1909 рр.), що також гальмувало перехід на хутірську систему (Відп. ред. Смолій В., 2006).

Однією з причин повільного впровадження столипінської аграрної реформи в одній зі статей Ю. Присяжнюк називає ментальні «почування» українського селянства: «... маємо підстави оцінювати столипінську аграрну реформу у той спосіб, що вона справді створювала умови для початку фермеризації (капіталізації) українського села, майже десятиліття реально “вела” його цим шляхом... Відведеного історією часу не вистачило щоб українське селянство інноваційно осмислило й адекватно сприйняло сутність приватної (ринково-капіталістичної) власності» (Присяжнюк Ю., 2006).

Проте не варто говорити однозначно про успіхи або невдачі аграрної реформи П. Столипіна в українських землях. Проблема в тому, що навіть у межах однієї губернії ці результати були різними. Про це свідчать детальні дослідження українських науковців останнього десятиліття.

Вирізнялося селянське землеволодіння в Подільській губ. Там більшість селян були подвірниками — 99,6%, і лише 0,4% становили общинні селянські господарства. Тому селяни на Поділлі психологічно були підготовлені до реформи. За роки столипінської аграрної реформи 78,9% закріпили свою землю в приватну власність. Але селянське малоземелля (яке становило 78,6% від загального селянського землеволодіння) змушувало їх купувати або орендувати землю (Романюк І. та Рудь О., 2006).

Натомість у Чернігівській губ. понад половину (53,6%) селянського землеволодіння становило общинне. Причому воно переважало в північних повітах: Новозибківському, Суразькому, Мглинському (Герасимчук О., 2014). Тому й землю в приватну власність там закріплювали активніше, ніж у південних губерніях, де переважало подвірне землеволодіння. Головною ж причиною недостатньо швидкого запровадження основних заходів столипінської реформи — виходу селян з общини — було малоземелля чернігівських селян (Герасимчук О., 2014).

Населення Полтавської губ. складалося здебільшого з малоземельних селян (59,7%). Вони могли поліпшити своє економічне становище тільки завдяки купівлі земель. Але ціни на землю для них були зависокими: з 1902 по 1915 рр. ціна на землю в цій губернії зросла зі 139 до 384 руб. за десятину (Каюн В., 2007).

Основна проблема, яка постала перед українськими селянами в період столипінської аграрної реформи, — малоземелля. Як уже зазначалося, селяни в Україні переважно були малоземельними або безземельними, а основний земельний фонд перебував у власності поміщиків і дворян. Тому для селян було два виходи з цієї ситуації: або купувати землю через Селянський банк, або продавати сої наділи й переселятися на схід Російської імперії (Відп. ред. Смолій В., 2006).

У цьому відношенні цікаві дані про ціни на селянську надільну землю, які наводить В. Шевченко. Так, за 1907–1910 рр. середня ціна 1 дес. землі у Полтавській губ. становила 154,02 руб., у Харківській — 99,93 руб., у Чернігівській — 97,41 руб., у Волинській — 129,33 руб., у Київській — 201,7 руб., у Подільській — 235,08 руб., у Катеринославській — 127,43 руб., у Таврійській — 115,76 руб., у Херсонській — 109,37 руб. Загалом у дев'яти українських губерніях середня ціна надільної селянської землі досягала 131,73 руб. (Шевченко В., 2007).

Як можна побачити, найбільшою середня ціна на землю була в Подільській губ., адже саме ця губернія посідала перше місце за кількістю мало-земельних селян у всій Російській імперії. Хоча в Подільській губ. переважало подвірне землеволодіння, це тільки полегшувало продаж власної землі для селян.

Попри всі перешкоди на шляху реформи, її економічним наслідком стали зрушення в селянському землеволодінні. Хоч би якими були причини закріплення селянської землі у приватну власність, але після 1910 р. селяни придбали в середньому близько 50% землі на Поділлі, Волині та Київщині, близько 38% у Степовій Україні та 15% на Лівобережжі (Машкін О., 2012).

Отже, сучасні дослідники роблять акцент на тому, що оцінювати результати столипінської реформи в Україні однозначно неможливо. Навіть у межах однієї губернії кількість дворів з обцинним і подвірним селянським землеволодінням була різною. Тому середні цифри не дають змоги реально оцінити успіх/невдачу реформи навіть для однієї губернії, не кажучи вже про результати по всій Україні. Хоча треба відзначити, що, порівняно з усією Російською імперією, реформа в українських землях досягла певних успіхів.

Звертають увагу сучасні історики й на те, що царський уряд недостатньо фінансував землевпорядні роботи під час проведення аграрної реформи. В Російській імперії на це витратили менше, ніж 4 руб., тоді як у країнах Європи на аналогічні заходи виділяли кілька десятків руб. (Відп. ред. Смолій В., 2006). Це призводило до того, що селян частіше переселяли на відрубів так, що садиба залишалася на місці, а земельну ділянку зводили на відруб.

Менше уваги звертають дослідники на різноманітні агрономічні заходи щодо «навчання» селян. Однак такі заходи були необхідною складовою у підвищенні продуктивності сільського господарства. Так, І. Романюк та О. Рудь як приклад наводять діяльність «Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості». Це Товариство було засноване ще 1898 р. і проіснувало до Першої світової війни. Основною його діяльністю було обговорення різних сільськогосподарських питань та впровадження передового закордонного досвіду в сільське господарство (Романюк В. та Рудь О., 2006).

Уряд зменшував фінансування агрономічної допомоги, проте земські управи та землевпорядні комісії намагалися надавати селянським господарствам таку допомогу. Наприклад, Подільська губернська управа 1910 р. визнала бажаним надавати агрономічну допомогу всім селянам, а не тільки одноосібним господарям (Власюк І., 2006).

У поле зору дослідників в останнє десятиліття потрапляють і такі особливі проблеми, як життєвий рівень селян у роки аграрної реформи. Так, В. Каюн аналізує не тільки передумови реформи, її здійснення в Полтавській та Чернігівській губ., але й життєвий рівень найбіднішого прошарку селян. Автор звертає увагу на те, що 1911 р. Селянському банкові було заборонено видавати позики під заставу землі тим, хто мав менше, ніж 6 дес. на господарство (Каюн В., 2007).

Отже бідні селяни могли поліпшити своє матеріальне становище лише за умови сторонніх заробітків. Але поденна плата на Полтавщині у період аграрної реформи в середньому становила 0,52–0,62 руб. за день. Такої платні бракувало для нормального існування селянина за умови, що він сплачував скарбові, земські й мирські податки, а також обов'язкові страхові платежі. Навіть, якщо не брати до уваги обов'язкових виплат, необхідно було знайти роботу й одержати кошти за неї.

Тож автор робить висновок про те, що аграрна реформа П. Столипіна мало вплинула на рівень життя селян Полтавської й Чернігівської губ. Однак проведено ще замало досліджень у цьому напрямі, щоб об'єктивно висвітлити життєвий рівень як селян, так і представників інших верств населення з усіх губерній України (Каюн В., 2007).

Важливим аспектом столипінської аграрної реформи є реакція селянства на неї. В багатьох дослідженнях у різні часи говорилося про те, що загалом така реакція була негативною. Втім, активна чи пасивна форма селянських протестів проти аграрних нововведень є однією з причин повільного впровадження останніх. Про це говорить у наукових публікаціях О. Герасимчук. Він зазначає, що як напередодні Першої світової війни, так і під час неї, селяни виступали проти землевпорядкування в Чернігівській губ. досить активно. Основними формами таких протестів були відмови селянських сходів від виділення землі односельцям та скарги на діяльність землевпорядників. До того ж землевпорядні роботи чиновників призводили до сутичок як з самими чиновниками, так і з односельцями, котрі виходили на хутори й відрубали, а також, як наслідок, і з поліцією (Герасимчук О., 2012).

О. Герасимчук звертає увагу на те, що в роки Першої світової війни відносно збільшало селянських виступів, спричинених поглибленням майнової диференціації на селі. А найактивніше протестували на Чернігівщині селяни тих повітів, де общинне землеволодіння переважало (тобто північних),

бо вихід з общини погіршував становище тих селян, які в ній залишалися. Натомість у південних повітах, де переважало подвірне землеволодіння, протести були пасивні (Герасимчук О., 2012).

Переселенню українських селян на схід Російської імперії під час столипінської аграрної реформи присвячено багато праць. Тому цілком прогнозовано, що в останнє десятиліття майже немає робіт, у яких розглядається цей аспект реформи. Хоча деякі розвідки все-таки існують. Роботу О. Герасименка присвячено переселенню селян із Лівобережних губерній України. Як і в усіх попередніх дослідженнях автор основною причиною такого переселення називає малоземелля й безземелля. Загалом за 1906–1912 рр. Лівобережжя України дало 20% від усіх загальноросійських переселенців (Герасименко О., 2011).

Таким чином, можна констатувати, що хід і наслідки аграрної реформи П. Столипіна в Україні за останнє десятиліття не втратили своєї актуальності для науковців. Сучасні українські історики, вводячи в обіг нові матеріали, не тільки оцінюють загальні наслідки реформи для українського селянства, але й розглядають окремі її аспекти, наприклад економічне становище селян, вплив реформи на розвиток агрокультури та багато іншого.

Власюк, І., 2006. Економічні наслідки столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні (1906–1914 рр.). *Український селянин*, вип. 10, с. 32–35.

Герасименко, О. 2011. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис*, № 6, с. 82–88.

Герасимчук, О., 2012. Виступи селян Чернігівської губернії проти столипінського землевпорядкування в роки Першої світової війни (серпень 1914 — червень 1917 рр.). *Сіверянський літопис*, № 3–4, с. 102–110.

Герасимчук, О., 2014. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.). *Сіверянський літопис*, № 4, с. 159–173.

Герасимчук, О., 2014. *Реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії (1906–1917 рр.)*. Автореферат. Кандидат наук. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка.

Каюн, В., 2007. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис*, № 1, с. 86–91.

Машкін, О., 2012. П. А. Століпін та Україна. *Український історичний журнал*, №2, с. 73–97.

Присяжнюк, Ю., 2006. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення столипінської аграрної реформи. *Український селянин*, вип. 10, с. 22–25.

Рєєнт, О., 2006. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*, вип. 10, с. 6–16.

Романюк, І., Рудь, О., 2006. Вплив столипінської аграрної реформи на продаж та оренду землі у Подільській губернії в 1906–1914 рр. *Український селянин*, вип. 10, с. 35–37.

Відп. Ред. Смолий, В. А., 2006. *Історія українського селянства*: Нариси в 2-х т. – Т. 1. Київ: Наукова думка.

Шевченко, В., 2007. Реформа П. А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.). *Сіверянський літопис*, № 1, с. 91–101.

Vlasiuk, I., 2006. Ekonomichni naslidky stolypinskoj ahrarnoi reformy na Pravoberezhnii Ukraini (1906–1914 rr.). *Ukrainskyi selianyn*, vyp. 10, s. 32–35.

Herasymenko, O. 2011. Pereselenska polityka na Livoberezhzhzi pid chas stolypinskoj ahrarnoi reformy. *Siverianskyi litopys*, № 6, s. 82–88.

Herasymchuk, O., 2012. Vystupy selian Chernihivskoi hubernii proty stolypinskoho zemlevporiadkuvannia v roky Pershoi svitovoi viiny (serpen 1914 — cherven 1917 rr.). *Siverianskyi litopys*, № 3–4, s. 102–110.

Herasymchuk, O., 2014. Odnosibne zemlevporiadkuvannia na selianskykh nadilnykh zemliakh Chernihivshchyny v roky stolypinskoj ahrarnoi reformy (1907–1916 rr.). *Siverianskyi litopys*, № 4, s. 159–173.

Herasymchuk, O., 2014. *Realizatsiia stolypinskoj ahrarnoi reformy v Chernihivskii hubernii (1906–1917 rr.)*. Avtoreferat. Kandydat nauk. Chernihivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka.

Kaiun, V., 2007. Zhyttievyi riven nepryvileiovanykh staniv Poltavshchyny i Chernihivshchyny u roky stolypinskoj ahrarnoi reformy. *Siverianskyi litopys*, № 1, s. 86–91.

Mashkin, O., 2012. P. A. Stolypin ta Ukraina. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 2, s. 73–97.

Prysiazhniuk, Iu., 2006. Mentalni «pochuvannia» ukrainskoho selianstva v umovakh provedennia stolypinskoj ahrarnoi reformy. *Ukrainskyi selianyn*, vyp. 10, s. 22–25.

Reient, O., 2006. Stolypinska ahrarna reforma: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky. *Ukrainskyi selianyn*, vyp. 10, s. 6–16.

Romaniuk, I., Rud, O., 2006. Vplyv stolypinskoj ahrarnoi reformy na prodazh ta orendu zemli u Podilskii hubernii v 1906–1914 rr. *Ukrainskyi selianyn*, vyp. 10, s. 35–37.

Vidp. Red. Smolii, V.A., 2006. *Istoriia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2-kh t.* – T. 1. Kyiv: Naukova dumka.

Shevchenko, V., 2007. Reforma P. A. Stolypina ta yii vplyv na evoliutsiiu pozemelnykh vidnosyn v Ukraini (1906–1916 rr.). *Siverianskyi litopys*, № 1, s. 91–101.